

СТУДІЇ

УДК 94(477)+94(4+5)

Олександр Удод, Михайло Юрій
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР УКРАЇНИ МІЖ
СХОДОМ І ЗАХОДОМ

У статті йде мова про цивілізаційний вимір України: її становище між Сходом і Заходом, особливості периферійних цивілізацій, до яких відноситься Україна. Звертається також увага на соціокультурний розкол, притаманний для України через її геополітичне розташування серед інших цивілізацій.

Ключові слова: цивілізація, традиційне суспільство, ліберальне суспільство, розкол, централізація, локальна цивілізація, периферійна цивілізація, лімітроф.

Пошук специфіки народу і суспільства повинен вестись на тому рівні, де в історії виникає істотна в масштабі світового історичного процесу різниця між країнами і народами, між масштабними періодами самої історії. Для цього потрібно у світовій історії з'ясувати максимально узагальнені, значущі якісні зрушення, необхідно зробити крок у конкретизації абстрактного розуміння світової історії, тобто перейти на рівень цивілізацій, до змін, що досягають цивілізаційного масштабу. Цей підхід вимагає особливої типології цивілізацій, а отже, виявлення максимально узагальнених фаз, елементів, сторін світового історичного процесу.

Під цивілізацією трактується головна, максимально узагальнена типологічна одиниця класифікації країн і народів, яка фіксує найбільш істотні їх відмінності між собою і одночасно об'єднує їх на основі уявлення про єдність людської історії. В основі типології цивілізацій повинна бути достатня підстава, обґрунтований принцип. При цьому слід врахувати досвід двох напрямків вивчення цивілізацій. По-перше, цивілізація розглядається як спільність, що має в собі "центральний принцип" або "велику ідею", яка і формує Велику традицію – предмет вивчення істориків світових релігій і культур. Цей підхід отримав класичне вираження в працях М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Д. Нідема, С. Ейзенштадта. Другий напрямок розглядає цивілізації як мережу соціокультурних відносин між групами та спільнотами різного рівня і функціональної приналежності (М. Сінглер, Н. Еліас, Ф. Бродель, Р. Уілкінсон).

Ми розглядаємо цивілізації як особливі прояви всесвітньо-історичного процесу, єдиного й одночасно розчленованого людства, історії, що породжує різницю в якості своїх етапів і форм. Без такої конкретизації історії саме уявлення про неї, про її єдність втрачає реальний зміст процесу, який накопичує історичну різноманітність, саму можливість формування специфіки країн і народів.

Для визначення типів цивілізацій необхідно віднайти певний тип якісних переломів історії. Їх можна знайти у розвитку відтворення, тобто масовій антиентропічній діяльності, спрямованій у кінцевому підсумку на відтворення культури, всієї системи відносин, особистості, самого відтворення. Воно включає постійне відтворення цінностей, передусім цінностей самого відтворення. Перехід від однієї цивілізації до іншої характеризується масовим якісним зрушенням у цінності відтворюючого процесу, у ставленні людей до своєї власної відтворюючої діяльності, до самих себе. Ми говоримо про корінні зрушення в

ціннісній орієнтації мільйонів людей, які забезпечують збереження і розвиток життєво важливих параметрів суспільства. Таким чином, крім зазначених уже двох напрямків вивчення цивілізацій, аналіз корінного зрушення у сфері відтворення дозволяє виявити в історії людства також дві основні цивілізації: традиційну та ліберальну.

Перша характеризується пануванням масової орієнтації на відтворення форм життя, що історично склалися, прагненням підпорядкувати прийняття рішень у всьому суспільстві завданню утримати, зберегти рівень ефективності (включаючи господарську) відтворення, що історично склався. Ліберальна цивілізація виникла в результаті посилення внутрішніх суперечностей традиційної цивілізації, яка історично передувє їй, в результаті вичерпаності можливості на її основі відповідати на виклик історії. Пануюча форма відтворення ліберальної цивілізації характеризується прагненням націлювати масові рішення на підвищення своєї власної ефективності, забезпечення конструктивного розвитку, перетворення розвитку культури, соціальних відносин, особистості у вищу цінність. Тут, відповідно, має місце корінне зрушення у масових цінностях, у зміні на цій підставі вироблених людиною визначальних рішень, нових розумінь. Розвиток рефлексії, тобто ідеальної і одночасно практичної здатності суб'єкта перетворювати себе в предмет пізнання і вдосконалення, стає самоціллю. Головним вираженням цього процесу є зростаюча цінність особистості, її значущість як суб'єкта історії, її здатність виносити рішення, формувати нове розуміння цих рішень. Для традиційної цивілізації характерне розчинення особистості в цілому, у певній слабкорефлексуючій соборності, тоді як ліберальна цивілізація перетворює розвиток особистості у вищу цінність. Категорія цивілізації логічно виступає як перший ступінь конкретизації світової історії. Вона повинна, відповідно, нести в собі значущу специфіку і бути основою дослідження специфіки кожної країни, яку можна ідентифікувати з тією чи іншою цивілізацією. Зрозуміло, на цьому виявленні специфіки того чи іншого суспільства, культури не закінчується, а лише починається. Виявлення цивілізаційної специфіки суспільства є методологічно вихідним пунктом у нескінченному процесі конкретизації специфіки країн, народів, культур. Пошук самобутності, специфіки України слід починати з виявлення її цивілізаційної приналежності. Однак саме тут на дослідника чатують головні труднощі. Аналіз історії України дозволяє зробити висновок, що вона застрягла між іншими цивілізаціями, межа між якими проходить через живе тіло народу, утворюючи в ньому стан розколу (конфесійного – між православною, католицькою та мусульманською цивілізаціями і стадіального – між традиційною та ліберальною суперцивілізаціями). Ця теза здавна зажила популярності в еміграційній та новітній зарубіжній Україні: як, видається, вперше згодом її яскраво опрацювали Іван Мірчук та Іван Лисяк-Рудницький, нині переконливо інтерпретував Ігор Шевченко. Звертався до цієї проблеми, починаючи із середини 80-х років і Ярослав Дашкевич.

Специфіка України пов'язана не з самим фактом історичного переходу від однієї цивілізації до іншої, але з особливим характером цього переходу, який через існування розколу може розглядатися як основа особливого типу неорганічної цивілізації, що сформувалася як результат пристосування до власного розколу. Розкол є насамперед розривом комунікацій всередині суспільства, розрив між суспільством і державою, між духовною та владарюючою елітою, між народом і владою, народом та інтелігенцією, всередині народу, тобто між тими, хто намагається попередити найменші натяки на порушення зрівняльності, і тими, хто намагається вийти з архаїчного суспільства, між різними релігійними конфесіями. Розкол виникає між свідомістю і самосвідомістю суспільства. Він проникає в кожну особистість, стимулюючи двоїстість, дипластію мислення, нестійкість рішень, що приймаються. Яскравий прояв розколу полягає у тому, що розумові змісти, які перетинають його межу, корінним чином змінюють своє значення. Розумовий зміст може змінитися на зворотний. У суспільстві складаються дві системи змісту, які не перебувають у стані взаємопроникнення, у відносинах взаємознищення.

Розкол всередині тіла народу призводить до багатьох важких наслідків, які виражаються в соціальних відносинах, у культурі, в змісті відтворюючої діяльності, способі

життя, в особистісній культурі тощо. Дуже важливим проявом розколу є здатність відповідати на активізацію цінностей в одній групі, наприклад, у правлячому прошарку модернізаторів, активізацією протилежних цінностей в інших групах, наприклад, прибічників зрівнялівки. Подібні процеси перетворюють розкол у механізм постійної дезорганізації, саморуйнування суспільства, яке загрожує стати невідворотним. Це явище можна назвати зачарованим колом.

Розкол у християнському розумінні – результат недостатньої любові людей один до одного, нездатність всім разом вирішити справу, досягти компромісу, примирити інтереси, що стикаються.

У будь-якому суспільстві існує “соціокультурна суперечність”, що відриває думку від справи, ідеал від його втілення, але потрібні особливі умови, щоб з цієї суперечності протиріччя виник соціокультурний розкол.

Як одне із виражень порушення соціокультурного закону, крайнього загострення соціокультурної суперечності, розкол має місце, наприклад, у суспільствах, які модернізуються. В Україні, однак, він виник набагато раніше: разом з державністю та прийняттям християнства. Згодом, через своє геополітичне становище та історичну долю цей розкол посилюється. З цього приводу ми дозволимо собі навести коротку історичну довідку. Незважаючи на той розкол, що започаткувався з утворенням Київської Русі, вона за всіма параметрами належала до ранньосередньовічних держав Європи, що виникли уздовж торгового шляху Болгарії біля Середземномор'я, становлячи східну частину загальноєвропейської торгової мережі. На території України-Русі оберталася європейська монета динар, що свідчить про торгово-економічні зв'язки із Заходом. Політичні зв'язки Русі мали також західну орієнтацію. “Тестем Європи” звали Ярослава Мудрого, більшість найближчих родичів якого були у шлюбі з представниками різних королівських династій Європи. Прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейське культурне співтовариство.

Розкол християнства на католицизм і православ'я відбувся у 1054 р. Тобто сталося це в рік смерті Ярослава Мудрого, після правління якого, власне, почався занепад Київської Русі з подальшим її розпадом на окремі князівства. На цей час лідерство у Південній Русі перейшло до Галицько-Волинського князівства, що було тісно пов'язане з Центральною Європою, і яке в хроніках нерідко зветься королівством.

У литовсько-польський період XIV–XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Адже Литва і Польща були периферійно європейськими країнами. Щоправда, і на цьому історичному етапі також проявився розкол, який був більше конфесійним, ніж стадіальним.

Європейська монета оберталася в Україні з кінця X ст. до правління Івана Мазепи включно. Це переконливо свідчить про західні зв'язки української економіки протягом раннього і пізнього Середньовіччя. Сама колонізація українських степів у XVI–XVIII ст. була зумовлена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на український хліб та інші продукти сільського господарства. Вони вивозилися на захід чумацькими валками через Краків і Гданськ. А чумацтво – це гуртова торгівля, притаманна ранньобуржуазній економіці тодішньої Європи.

Буржуазна революція, що прокотилася Європою у XVI–XVII ст., досягла й України. Її виразні риси дослідники вбачають у Хмельниччині. Не випадково першим, хто поздоровив гетьмана з перемогою, був лідер англійської буржуазної революції С. Кромвель. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступається козацькій займанщині, яка, по суті, була примітивною формою приватної власності на землю, що становило основу капіталістичних відносин у Європі.

У козацькі часи Україна була тісно пов'язана з Європою культурними зв'язками. Мистецтво розвивалося під потужним впливом європейського стилю бароко, який в Україні набув своєрідних форм. Поширилася латина – мова науки та міжнародного спілкування

Європи, європейська освіта. За зразками європейських університетів постала Києво-Могилянська академія.

Насильницький відрив України від Європи розпочав Петро I агресивною політикою державного меркантилізму. Він дозволив вивозити збіжжя з України на Захід лише через Ригу, Петербург та Архангельськ. Українські купці обкладалися непосильним митом, тоді як їхні російські колеги, які згоджувалися переїхати до Малоросії, отримували право на безмитну торгівлю. Українці наймали візниками росіян, бо з них на кордоні не брали мита. Паралельно проведена жорстка грошова реформа, яка вирвала Східну Україну зі сфери обігу європейської монети та західноєвропейської економіки.

Такими жорсткими заходами розпочалося втягування України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Водночас видатний український історик-економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX ст., а навіть на початку XX ст., аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинання України деспотичною імперією є скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення кріпацтва 1783 р., переведення освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією можна вважати імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у “малоросійському стилі”, тобто в стилі козацького бароко. Водночас Західна Україна, і насамперед Галичина, належала до складу європейських держав аж до середини XX ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період – Польща. Незважаючи на відсутність державного суверенітету та національне гноблення, Галичина зберегла тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянню вищому рівню громадянських свобод у Галичині порівняно з підросійською Східною Україною галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорстокими репресіями проти свідомих українців Галичини, що протягом половини сторіччя проводила Москва після загарбання Західної України у 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала могутнім каталізатором у національно-визвольних змаганнях українців у наш час.

Отже, Україна остаточно була поглинута східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямиї спадкоємці СРСР, лише в середині XX ст. – з приєднанням Галичини до СРСР.

Якщо західноєвропейську цивілізацію, що почала формуватись 1,5 тис. років тому в ранньому середньовіччі і базувалась на ринковому європейському виробництві, можна віднести до ліберальної, то Росію через її геополітичне становище й історичні обставини – до традиційної. Певні передумови для цього були ще за Київської Русі у формі запозиченого з Візантії цезарепапізму, що робив духовну владу залежною від князя. Однак справжні ознаки, характерні для традиційної цивілізації з елементами східної деспотії, принесли монголо-татари.

Московське князівство фактично формувалося як улус Золотої Орди, де все почалося з Олександра Невського, який побратався з сином хана Батия Сартаком і за татарськими звичаями з цього часу сам вважався сином Батия. Прихильність Олександра Невського до монголо-татар тривала і за його спадкоємців.

Як відомо, монголо-татари, які приходили на Русь, починаючи з 1223 р., налічували у своїх рядах до двох третин християн-несторіан. Але у 1312 р. хан Узбек прийняв іслам, заявивши при цьому, що всі, хто відмовиться прийняти нову релігію, будуть страчені. Звісно, цьому рішенню підкорилися не всі. Той, хто не хотів міняти свою совість на життя, змушений був тікати. Але куди? В Ірані Газан-хан прийняв іслам ще у 1295 р. У Єгипті й Сирії панували мамлюки-половці. Продані туди монголами, вони захопили владу, і потрапити до них у руки для ординського воїна було гірше, ніж смерть. Західна Європа перебувала у стані постійної холодної війни з Ордою. Єдиним місцем, куди татари могли втекти, була Північно-Східна Русь, з якою, починаючи з Олександра Невського, їх

пов'язувало більш як піввіку спільного життя. Тут їх приймали. І із задоволенням. Єдина вимога – щоб з поганської віри, або несторіанства, перейти одразу у православне християнство, інакше піп не вінчатиме. Чимало християн і ті, хто сповідував поганство, але готові були прийняти православ'я, знаходили притулок на новій батьківщині. Так з'явилися на Русі Аксакови, Апраксіни, Ахматови, Кутузови, Тургенєви, Суворови, Тютчеви тощо [1].

Як зазначив Л. М. Гумільов, “вони (монголи-християни) тікали у Москву, де й зібралася військова еліта Золотої Орди. Татари-золотоординці на московській службі становили кістяк руського кінного війська, яке згодом і забезпечило перемогу на Куликовому полі” [2, с. 135].

Більш детально про сам процес становлення московської деспотії східного типу писав російський філософ Г. Федотов у праці “Росія та свобода”: “В самій Московській землі вводяться татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній шар людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими служивими людьми. Без винятку викорчувувалися всі місцеві традиції... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході...” [3, с. 187].

Таким чином, не канчук монгольський, а натільний хрест зробив колишню слов'янську країну новою країною, русько-татарською з православним віросповіданням.

Та це тільки частково відображає той розмах, якого набула русько-татарська метисація. Чимало рядових воїнів оселилися на південно-східній окраїні, були зараховані в прикордонні загони й утворили стан дворян-однодворців [4, с. 134]. Лише Катерина II, спрощуючи систему Російської імперії, перевела їх у стан державних селян.

Отже, підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що своєю державністю росіяни зобов'язані татарам – відбулася лише заміна столиць, Сарая на Москву, і заміна татарського хана на православного царя. Про це свідчить і термінологія володимиро-суздальських літописців XIII–XIV ст., де татарські хани Золотої Орди прямо називаються царями, наприклад, “цар Батий”, “цар Узбек”, “цар Ногай”.

Під могутнім впливом Золотої Орди в Росії утверджується військово-тиранічна форма правління. Деякі публіцисти називають її азійською, східною деспотією. Але на відміну від східних деспотій, які знали архітектуру, витончене мистецтво, придворну поезію, вироблене законодавство, Орда не мала навіть зародків цивілізації, жодних елементів громадянського суспільства. Тільки надзвичайна жорстокість вождя-хана була спроможна утримати хаотичне свавілля, не скріплене законами. Причому кожен у цьому свавіллі намагався бути не менш жорстоким, ніж вождь, щоб заслужити його милість і прихильність. Догоднання зверхникові, зрада (якщо її вимагає вождь) своїх близьких у поєднанні з незаперечною відданістю й готовністю віддати своє життя в ім'я інтересів хана, що уособлював державу, Москва отримала в спадщину від Орди. “Чи дією прикладом, чи вливанням крові, вони (татаро-монголи), – писав П. М. Савицький, – дали Росії можливість організовуватись військово, створювати державно-примусовий центр, добиватися стійкості; вони дали їй якість – ставати могутньою ордою” [5, с. 75].

Отже, якщо говорити про особливості формування феодалізму в Росії, то про жодне порівняння із Західною Європою не може бути й мови. Якщо в Європі централізація відбувалася внаслідок внутрішніх центробіжних тенденцій з опорою на міста, що багатіють, щойно народжений третій стан, який навчався особистої незалежності у стану феодального, то Росія здобула свою єдність з допомогою татарських військ. Вивищення Москви могло відбутися тільки тому, що вона взяла на себе функції представниці завойовників. Л. М. Гумільов досить чітко формулює принцип російського деспотизму, на якому виросла Москва. Московити, стверджує він, “прагнули не до захисту своїх прав, яких у них не було, а до отримання обов'язків, за виконання яких належало цареві утримання” [6, с. 624]. Він вважає, що саме “ця оригінальна, незвична для Заходу система відносин влади і підлеглих

була настільки привабливою” [6, с. 624], що зібрала навколо Москви всю Північно-Східну Русь. За такої організації суспільства, звісно, не могло скластися громадянське суспільство, тобто цивілізаційність у точному значенні цього слова, не було і законів, які б утверджували елементарні права особистості. “Стани різнилися не правами, а повинностями, між ними розподілені. Кожен зобов’язаний був захищати державу або працювати на державу, тобто годувати тих, хто його захищає. Були командири, солдати, працюючі, не було громадян” [7, с. 372]. До цього слід додати, що у свідомості московизованої Русі цар ніби поєднував у собі царя (тобто імператора) Візантії, як “спадкоємець” владника православної держави, і царя (хана) Золотої Орди. “Територіально, – пише Б. А. Успенський, – він є спадкоємцем татарського хана, а семіотично – грецького імператора”, цар стає “більш сакральною постаттю, ніж патріарх” [8, с. 223, 226] – він наділений божественною владою за правом народження, тобто державна влада у Росії є важливішою, ніж церковна. Та слід зазначити, що істернізація російського суспільства не була простим запозиченням і копіюванням типово азійських форм правління, а мала низку істотних відмінностей і вдосконалень. Особливо наочно це видно на регіональному рівні управління, однією ланкою якого щодо Золотої Орди були московські князі. На думку Р. Пайпса, “головний провінційний управитель Московської держави – “воєвода” був, по суті, сатрапом, який поєднував адміністративні, податкові, військові й судові функції... Таке ставлення не так уже й відрізняється від ставлення монголів до підкореної Русі. Однак, на відміну від монголів, Москва турбувалася про те, щоб ніхто з воєвод не закріпився при владі” [9, с. 130]. Періодична та часта зміна воєвод не лише запобігала їх зрощенню з місцевою елітою, а й сприяла встановленню більш жорстокого і прямого контролю за їхньою діяльністю, перетворюючи їх на простих виконавців московського уряду, де головним критерієм була особиста відданість і вірність московському царю й регулярний збір всіх видів податків для центру.

Вищенаведені чинники сприяли формуванню російського суспільства, в основі якого лежали особливі норми та стандарти, які можна звести до таких постулатів: 1) держава вище за все; 2) суспільство як ціле вище за людину як індивіда; 3) не багатство гарантує владу, але влада забезпечує багатство (звідси випливає, що корупція є невіддільною рисою цього суспільства); 4) виробництво, технологія, інновації виправдані лише настільки, наскільки вони сприяють військовій могутності, розширенню території і зміцненню держави; 5) вищий моральний принцип є виправданням будь-яких акцій за умови, що вони спрямовані на зміцнення влади, на служіння їй; 6) основне внутрішнє призначення держави – патерналістське: держава визначає, що добре і що погано для своїх підлеглих, розподіляє блага з урахуванням місця кожного в ієрархічній системі влади. Партії та різні організації мають право на існування лише як механізми, що зміцнюють владу; 7) обман, наклепи, злочини тощо виправдані й моральні, якщо вони підпорядковані надзавданню держави, тобто зміцненню військової могутності та розширенню території.

Названі особливості російського суспільства сформувалися і почали втілюватися в життя за Івана Грозного – прямого нащадка хана Мамає. Після Куликовської битви Мамає, рятуючись, втік до Криму, де його вбили його ж союзники-генуезці. Син Мамає, Мансур, обрав інший шлях порятунку. Він утік до Литви, був там прийнятий і жив на південній окраїні, підтримуючи зв’язки зі Степом і своїми родичами. Його нащадки стали князями Глинськими, з яких, по материнській лінії, і походить Іван Грозний [10, с. 427].

Формування традиційного суспільства призвело до того, що неефективна примусова економіка прирєкла державу на стагнацію та експансію на її територію динамічнішою західної спільноти. Захист від “нечестивого латинства” шляхом самоізоляції лише поглибив кризу Московського царства у XVI–XVII ст. “Прорубування вікна в Європу” Петром I було фактичним визнанням переваг Заходу, першою стратегічною поразкою східноєвропейської цивілізації. Протягом XVIII – XIX ст. західні новації і насамперед ринок фактично переводять Росію на європейські рейки. Остаточну перемогу Європи над традиційною спадщиною Росії знаменувала буржуазна революція в лютому 1917 р. Жовтневий переворот

фактично був потужною реакцією традиційної православної свідомості на експансію Заходу. Європейська ринкова економіка була знищена разом з її носіями – капіталістами.

Більшовики знову відгороджуються залізною завісою від динамічного Заходу. Шляхом небувалого насильства, копіювання західних технологій, зброї, електроніки та демпінгового продажу енергоносіїв їм удалося продовжити життя східноєвропейської цивілізації до кінця ХХ ст.

Таким чином, Україна через своє невелике геополітичне становище опинилася у прифронтовій смузі зіткнення західної і східноєвропейської цивілізацій – ліберальної і традиційної.

За багато століть розкол не тільки не щез, але, навпаки, глобалізувався, набув особливо важкого, затьожного плинну, перетворився в характеристику суспільства, в елемент його самобутності. Поступово розкол став “хронічною хворобою” суспільства.

Виникає запитання: чому в інших суспільствах при культурній, соціальній диференціації розкол, який виникає природно, був подоланий або в крайньому разі послаблений до масштабів, які не загрожували існуванню цілісного суспільства, достатніх для формування глибинного консенсусу, єдиної моральної основи культури? У найзагальнішій формі відповідь, мабуть, може полягати у тому, що спонтанно наростаюча диференціація повинна постійно компенсуватися виникненням інтегративних механізмів, що діють за принципом зворотного зв'язку в кібернетичній системі. В Україні постійна розірваність її етнічного поля, починаючи з монголо-татарської навали, колонізації Польщею та Литвою, на півдні – Туреччиною і, нарешті, Росією, натуральність і напівнатуральність господарського устрою, особливо після входження більшої частини України до складу Росії, що було кроком назад, порівняно з попередніми прогресивними елементами розвитку господарства в складі Польщі та Литви, не сприяли розвитку. Це саме стосується і міст, в яких після приєднання до Росії ліквідується магдебурзьке право, демократичні засади співжиття, і вони стають певною мірою осередками традиційної культури. В результаті розколу у суспільстві утворилися цивілізаційні типи: ліберальний (заданий тим поштовхом, коли Україна входила до складу Польщі та Литви, а Західна Україна була орієнтована на цю цивілізацію до початку Другої світової війни), де переважає постійне бажання підвищити ефективність відтворення, і традиційний, де панує орієнтація на збереження досягнутої ефективності суспільного відтворення. Дві цивілізації, фантастично переплетені в тілі однієї країни, означають стільки ж типів ментальності, систем моральності, основних політичних культур, господарських систем, типів самосвідомості тощо. Хоч би як ми хотіли запліщити очі на цей факт, але це яскраво простежується на прикладах Західної і Східної України. Сплав цих цивілізацій породжує особливу “проміжну цивілізацію”, в якій немає стійкого фундаменту, а його відсутність означає відсутність цілісності сприйняття модернізаційного імпульсу. Немає стрижня, на який нанизувалися б нації, навіть ті, які, здавалося б, укорінюються, можуть бути легко викинуті з ґрунту в результаті турбулентних рухів. Ці цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних потоків цивілізаційного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, являючи собою цивілізаційні вири, що викликають постійне збурення, причому в найрізноманітніших сферах, починаючи від економіки і закінчуючи психологією.

Через домінування різноманітності в цивілізаційних суспільствах межового типу ключового значення набуває аналіз різних типів або форм взаємодії різних культурних традицій.

В принципі, можна виділити три основних типи міжкультурних контактів.

1. Пряме вороже протистояння. Це найпримітивніший тип взаємодії культур, який характеризується повним відтворенням чужої реальності, з якою, тим не менш, постійно доводиться стикатись. Чужинець не допускається у внутрішній світ, але з ним доводиться вступати у контакт. Даний тип взаємодії здатний спричинити руйнівні наслідки в суспільстві та культурі. Це конкретно видно на прикладі нашої країни, цивілізація якої як особливий культурний світ народилася у процесі подолання тенденції до прямого ворожого

протистояння. Реакція на вороже протистояння, причому, як правило, з боку обох учасників контакту, породжує новий тип взаємозв'язку, більш складний, який виникає із спроби подолання протистояння – симбіоз.

Це різновид взаємодії, взаємозв'язку культур, при якому елементи цих культур, що прийшли до зіткнення, уже поєднані нерозривним внутрішнім зв'язком. Однак кожен з учасників контакту залишається самим собою, і нової культурної якості не виникає. Проте зв'язок уже має ознаки внутрішнього характеру, він інтеріоризується в душах учасників контакту, в душах людей. Цей тип взаємозв'язку та взаємодії має проміжний характер, але водночас він виявляє стійкість. Він може стати, а може і не стати вихідним пунктом руху до третього типу взаємодії – синтезу.

Синтез. У цьому типі в ході взаємодії вже народжується щось якісно нове, відмінне від початкових учасників контакту.

Будь-яка класична цивілізація може бути розглянута як результат уже відносно завершеного процесу культурного синтезу. Межові цивілізації – надзвичайно складні вузли всіх трьох типів взаємодії, що свідчить про хронічну незавершеність синтезу як їхньої постійної риси. Це самостійний стійкий історичний тип, в якому, однак, має місце постійна нестійкість процесу утворення нової якості. Первинний, вихідний пункт взаємодії слов'яно-язичницького шару та візантійського православ'я – зіткнення і протистояння. Потім відбувається перехід до симбіозу як до переважаючого типу контакту. Прикладом симбіотичного типу зв'язку може служити поєднання язичницьких і християнських елементів в одному контексті. Згадаємо духовні вірші, де чітко простежується поряд з мотивами класичної християнської духовності сакралізація землі як певної сутності. Це не синтез, а симбіоз слов'яно-язичницької і християнської основ. Але все ж синтез відбувається. Київської Русі не було б без синтезу візантійської і язичницької основ. Хоча в даному випадку синтез не отримав повного завершення, тому що був перерваний навалом татаро-монголів, так і наступом Заходу.

Для межового типу характерна особливо важлива стратегічна роль симбіозу. В умовах, коли синтез характеризується хронічною незавершеністю, саме симбіотичні зв'язки роблять можливим існування цивілізації як певної єдності, хоча й суперечливої. З цієї точки зору, в українській історії простежується особлива роль симбіозу, який, можливо, не завжди, проте таки забезпечує нестійку цілісність всього суспільства. Саме в умовах розколу виявляється роль симбіозу як того типу взаємодії, який забезпечує нестійку цілісність всієї конструкції.

Реальний розкол у масштабі великого суспільства – трагічний фокус специфіки української історії – може виникнути під впливом такої причини, як істотне відставання масової здатності розв'язувати проблеми без їх реального ускладнення. Перетворення цього явища в розкол можливе лише при поєднанні ряду несприятливих факторів. До них передусім належать, по-перше, істотне ускладнення суспільства, яке не доповнювалося б відповідними зрушеннями у масовій системі цінностей, в стереотипах культури, не доповнювалося б масовим переходом до відповідних видів праці, відтворення, політичної активності, рівня мислення, не доповнювалося б відповідними зрушеннями у менталітеті.

По-друге, формування особливих, соціокультурних груп, що протистоять одна одній і уособлюють різні сторони розколотого суспільства.

По-третє, недостатній приплив ресурсів, що не створило умов для розвитку масової здатності шукати шляхи забезпечення виживання через підвищення ефективності, інтенсифікації. Недостатність ресурсів діє як фактор, що консервує екстенсивне відтворення.

Поєднання як мінімум цих трьох факторів стимулювало розвиток, поглиблення розколу в країні. З цього приводу хотілось би висловити деякі роздуми. Істотне ускладнення суспільства було пов'язане, насамперед, з виникненням державності, тісно пов'язаної з православ'ям як державною релігією. Очевидно, виникнення варязької державності, що підкоряла собі слов'янські племена, а також прийняття християнства, яке з самого початку уособлювали в країні чужі за мовою та культурою греки-священники, не могли не створити певної відчуженості народу, з одного боку, держави й церкви – з другого. За таких умов

державність, злита з пануючою церквою, будувалась на племенній культурній основі, не притаманній державності, великому суспільству, тобто на основі сильного впливу дуалістичних уявлень, що отримали потім вияв у жорсткому протиставленні Правди і Кривди.

Усе це в умовах обмежених ресурсів стимулювало механізм зачарованого кола, тобто в результаті історичних умов, коли Україна опинилась в складі Польщі і Литви, а потім і Росії, значна частина еліти інкорпорується в державну систему як Польщі, так і Росії, протиставляючи себе згодом як уособлення чужої державності власному народу. Згадаймо такі прізвища, як Вишневецькі, Чарторийські, Конєцпольські, Киселі, а згодом і Острозькі – з одного боку, і з другого: Воротинські, В'яземські, Одоєвські, Бельські, Перемишльські, Новосільські, Мезецькі – ім'я ім'я легіон, а пізніше – Бобринські, Кочубеї та багато інших, що сприяли не тільки розколу українського суспільства, а й колонізації власного народу в інтересах своїх “нових батьківщин”.

А якщо взяти саме українське суспільство з автономною в ньому Запорізькою Січчю, яка не завжди діяла в інтересах цього самого суспільства, чи реєстрове козацтво, що служило за платню інтересам чужої держави, часто-густо на протигагу власному народу. Прикладів можна було б ще наводити й наводити. Одним із виявів розколу була масова стійка ворожість до козацької старшини в період Руїни, яка не вписувалась в систему архаїчних уявлень.

За всього бажання створити протягом століть українську державність, попри всі історичні знегоди й об'єктивні причини та обставини, сама архаїка несе в собі антидержавні традиції. Дослідники селянських суспільств, а таким було українське, знають, що селяни, як найбільш масова соціальна верства цих суспільств, є носіями додержавних моральних ідеалів. Ця особливість – не наслідок релігійної культури, вірувань, етнонаціональних переваг. Вона не корениться також в якихось специфічних психологічних особливостях душі. До державні ідеали селянства – результат господарської діяльності, особливої організації суспільства, заснованого переважно на традиційних сільськогосподарських заняттях. Світовий досвід свідчить, що господарства, які самозабезпечуються, а саме такими були натуральні господарства, базуються на ідеях селянського самоуправління, на основі самостійного автономного життя в локальних світах. Селянський двір і сільський світ – основа соціального життя селянства, а держава, в чому селяни переконалися як на прикладі польської, так і російської державності, постійно ставила їх у свою залежність, примушувала платити, віддавати частину виробленого ними тяжкою працею продукту. Тому і не могло бути у селян ентузіазму для створення держави як у період Визвольної війни, так і в період 1917–1920 рр. Таким чином, селяни зберігали свої моральні ідеали вільного додержавного життя і в ХХ ст., що стало передумовою їхньої трагічної долі в радянські часи. До цього часу ця тема в повному обсязі так і не усвідомлена. Спроба зрозуміти трагічний досвід радянської історії підвела нас до аналізу “лінгвістичної реальності” міфів, ідеологи, які супроводжували виникнення радянської державності; до заповітної мрії – загального щастя – залишалось, здавалось, мало: зламати опір повалених класів; знищення їх ототожнювалося з досягненнями нового (комуністичного) життя. Насправді ж, однак, була знайдена ідея нової інтеграції суспільства й реальні механізми цієї інтеграції через “партію нового типу” та ідеологію, яка втілює тріумф частини розколотого суспільства, що перемогло. Але цей розкол був додатково нав'язаний українському суспільству з боку лідерів саме цієї “партії нового типу”. Тимчасово розкол, здавалось, щез, нова єдність надихнула людей на небачений ентузіазм. Знищивши приватну власність, радянська влада послідовно й твердо довела до крайніх меж те, що царська держава здійснювала неповно й непослідовно, в тому числі й індустріалізацію, що почалася після 1861 р. Результатом стало не загальне благо народу (як це проголошувалось), а звичайний утилітаризм та демагогія, що його прикривала, і маніпулювання, причому не тільки у сфері економіки та політики, а й у сфері духу. З легкістю ототожнювалася наукова істина й міфи, все величезне “розколоте” суспільство було підпорядковане завданню сконцентрувати масову соціальну енергію з однією метою:

створити Велику Державу. Спираючись на панування урівнювальних цінностей, зростаючий утилітаризм і соціально-утопічні уявлення селянства, більшовицька влада змогла використати соціальну енергію цього наймасовішого прошарку населення, щоб його руками придавити більш самостійну й схильну до підприємництва частину селян. Здійснила руками цих же селян, які тікали в місто, індустріалізацію, оббираючи їх до нитки, до голодної смерті на селі. Шлях індустріалізації на добуржуазній основі, який був реалізований в Радянському Союзі, – унікальне явище у світовій історії, яке в кінцевому підсумку призвело до ще більшого розколу.

Порушуючи питання про розкол, дуже часто можна почути й прочитати також, що в Україні його немає, як і немає його специфічності, оскільки розкол можна спостерігати у найрізноманітніших формах в інших країнах. По-перше, цей досвід має доказову силу лише в тому разі, якщо рівень абстракції прикладу, що наводиться у суперечках, відповідає рівню абстракції розгляду специфіки України. Безглуздо порівнювати цивілізаційний розкол в Україні з розколом між партіями, що борються у Франції або деінде. Це різнопорядкові й, відповідно, непорівнювані явища. Методологічно можна визначити будь-яких два явища тотожними або, навпаки, істотно відмінними при відповідному підборі рівня абстракції розгляду. Наприклад, системний підхід може собі дозволити при певній постановці проблеми розглядати кішку й суспільство, людину й мову як тотожні явища, тому що всі вони можуть бути описані як складні системи. Можливість такого підходу є досягненням науки, зокрема методології пізнання. Однак справедливість подібних отождошень переходить у свою протилежність при виході за межі поставленого завдання. Порушення цих меж призводить до абсурду, наприклад, до отождошення людини й тварини поза рамками системних досліджень при вивченні суспільства у всій його соціокультурній специфіці.

По-друге, аналіз розколотого суспільства вимагає іншого рівня абстракції, ніж вивчення суспільств, які обминула ця хвороба. Наприклад, можна сказати, що боротьба між різними гілками влади відбувається в будь-яких країнах, і тому в цьому факті немає ніякої специфіки України. Тим не менш можна стверджувати, що в Україні вона лежить глибше безпосередньої гри політичних сил. Специфіка розколу не в самому факті політичного конфлікту, а в тому, що в Україні ця боротьба приховує за собою боротьбу навколо існування державності, боротьбу державності та додержавної стихії. Складність полягає у тому, що ці протилежні, руйнуючі одне одного прагнення можуть “змагатися” одночасно по обидва боки. Таким чином, найважливіша особливість розколеної соціокультурної реальності полягає в тому, що найскладніші процеси описуються в неадекватних уявленнях, поняттях. Це можна частково пояснити тим, що понятійний апарат, сформований на Заході, склався на базі іншого досвіду, який не знав розколу. Між іншим, поглиблення знань специфіки країн і народів – необхідна умова виявлення тотожності й різниці між цивілізаціями та країнами.

По-третє, специфічний характер історичної динаміки України доводиться не тільки всім ходом історії, а й окремими феноменальними, історично значущими фактами історії. Крім того, необхідно пам'ятати, що розкол постійно відновлюється, якщо розколотою виявляється особистість.

Специфіка розколу не тільки у факті поєднання двох цивілізацій в одному суспільстві. Після виникнення ліберальної цивілізації – це поширене явище. Розкол – у типі відносин цих цивілізацій, що створює в суспільстві своєрідну машину самознищення.

Все це вимагає поглиблення наших знань про розкол як про складний історичний процес, результат історичного процесу, який може пояснити недостатню здатність суспільства до синтезу, до охоплення рішеннями, змістами різних сторін суспільства цілісним розумінням. Методологічно підхід не може бути не еkleктичним, таким, що намагається розглядати ці процеси не як незалежні, рівнопорядкові, розглядати їх як сторони, аспекти єдиного, хоча й суперечливого, історичного процесу. Розкол не тільки розриває суспільство, а й свідчить про його збережану єдність, хоча й патологічного характеру, який несе небезпеку постійної дезорганізації.

Подвійна природа розколу, існування в ньому взаємовиключних тенденцій породжують дивні явища, які є ще одним рівнем унікальності. Виник особливий тип соціальних відносин і особливої культури, який можна назвати “псевдо”, особливо це проявилось після входження України в склад Росії, а тим більше Радянського Союзу: псевдоекономіка, псевдоринок, псевдонаука, псевдоурбанізація тощо. Псевдо – результат спроб побудувати з простих елементів те, що за своєю суттю, своєю природою, своєю предметною логікою повинно було б будуватися з більш складних елементів, з “цеглин” іншої цивілізації. Псевдо – це особливий соціокультурний феномен, що виникає в результаті нездатності суспільства подолати розкол. Суть псевдо можна зрозуміти, використовуючи аналогію з бажанням організму адаптуватися, фізіологічно й психологічно, до важкої хвороби. Це пристосування може виявитися фактором, що перешкоджає виживанню.

Наприклад, для псевдоекономіки характерна слабкість механізмів, що стимулюють ріст невинуватих витрат, поїдання ресурсів включно до перевищення витрат над прибутками. Економічні закони тут не працюють або заганяються в пори суспільства. Якщо при цьому переважає адміністративно стимульована модернізація, то це породжує господарських монстрів, підприємства, цілі галузі (що виходить за межі елементарної логіки), які живуть завдяки адміністративному перекачуванню ресурсів і не спроможні відтворити себе власними силами. У поєднанні із спробами стати на шлях розвитку та прогресу цей порядок набуває патологічного характеру.

Цивілізаційна межовість означає “розхитаність” поведінкового стереотипу, що відкриває масу творчих можливостей, але одночасно містить небезпеку помилкових рішень, зривів, “спокус”. Видатні представники української культури зазначали її “вселенський” пафос, здатність відгукуватись на інокультурні впливи, здатність української людини жити за мірками будь-якого цивілізаційного типу. Така вразливість нерідко породжує синдром “блудного сина”: непосидючість, неукоріненість, своєрідну ностальгію за чужими культурними образами, що поєднуються з перебільшеною відстороненістю від власної традиції. Здатність до самовідчуження, самокритики, поряд з гнучкістю поведінкового коду, створили важливу передумову української свідомості: міжетнічну співживучість і терпимість. Останнє є не тільки соціально-психологічним феноменом, а й соціально-культурним, пов’язаним з проміжним цивілізаційним статусом. Зазначені риси в широкому соціокультурному розумінні можуть бути віднесені до мистецтва мимезису – самонавчання через наслідування. Що таке орієнтація на Росію або входження в Європу, якщо не цивілізаційний мимезис? Якщо відкинути його нігілістичні, саморуйнівні крайнощі, напрошується його оцінка як важливого фактора вітчизняного розвитку. Доцільно відзначити методологічну важливість врахування загального співвідношення ендегенних і екзогенних факторів еволюції. Універсалізм – концепція єдиних історичних закономірностей, яким первісно підпорядкований хід розвитку людства, в своїх крайніх виявах пов’язаний з ілюзіями європоцентризму. Формацийний європоцентризм примушує своїх послідовників скрізь – від Близького Сходу до Африки і доколумбової Америки – шукати залишки рабовласницького ладу, феодалізму, передкапіталізму. Історія виступає як така, що містить апріорно задану програму, виконання якої є обов’язковим для кожного суспільства. Водночас сучасна наука переконливо доводить, що риси подібності, які містить в історія, часто пояснюються явищами запозичення, міжкультурними впливами, завоюваннями. Очевидно, суспільна еволюція підпорядковується законам нерівномірності розвитку й нееквівалентності соціокультурного обміну.

Суспільства, які здійснили прорив і завдяки цьому отримали переваги перед сусідами в економічній, військовій, адміністративно-управлінських сферах, виявляються лідерами. Але не завжди лідерство реалізовувалось у мирній формі надихаючого прикладу. Частіше мало місце змагання за виживання, витіснення або завоювання слабких, відсталих. Останні або капітулювали, або поспішали запозичити ефективні виробничі, соціальні, військові технології для опору і самоствердження. У будь-якому разі доводиться говорити про нееквівалентний обмін: культурні імпульси (інформація), що йдуть від країни-донора

(передовика історії), у багато разів перевищують за силою впливу імпульси країни реципієнта (спадкоємця чужого досвіду). На цій основі виникає феномен (до цього часу ще недостатньо усвідомлений сучасною суспільною думкою) гібридних суспільств і так званого “сполучного” або “поєднального” розвитку. Універсалістські теорії, в тому числі й марксистська, лествять національній свідомості в одному важливому пункті: вони навіюють, що кожне суспільство на основі винятково автохтонних імпульсів іманентним чином здійснює історичне сходження винятково до вищих історичних сходинок. Цим вони значною мірою дезорієнтують свідомість народів.

Надзвичайно важливою стороною національної критичної рефлексії є усвідомлення нееквівалентного культурного обміну. Однією з принципових нерівностей – важливіших, ніж соціальна нерівність у традиційних її формах – є нерівність перед лицем історії, нерівність ведучих, таких, що самостійно відкривають нові шляхи, і ведених, долею яких є “запозичена історія”. В одному випадку історія виступає як творчість, в другому – як нав’язування і насильство. У першому механізми новачій і механізми соціальної інтеграції не характеризуються фатальною відсутністю збігу. У другому – коли новачії приходять ззовні, вони породжують внутрішній національний розкол: на консервативних прибічників “ґрунту”, “основи” і піднесено-самонадіяних адептів чужого цивілізаційного досвіду. Необхідно зрозуміти, що міжетнічні, міжнаціональні, міжцивілізаційні і конфесійні тріщини суспільства – це всього лиш перетворені форми розколу історично гібридних суспільств, змушених прививати у себе неавтохтонні “передові зразки”. Автохтонний прогресивний розвиток дає внутрішньо більш цільний і стійкий соціально-історичний тип: нові форми є власним національним продуктом, і тому краще вписуються у традицію. Неавтохтонне створює “невротичний” соціальний тип, який або безоглядно пориває з національною традицією, або намагається сховатися в неї від “протягів” епохи, періодично впадаючи у непомірне самоприниження або настільки ж непомірне самовозвеличення.

Гібридним суспільствам не вистачає дуже важливої стабілізуючої ознаки – внутрішньої міри. Оскільки історія для них виступає в екзогенному образі запозичених “передових моделей”, національна свідомість нерідко впадає у гріх історичного волюнтаризму: їй все вважається однаково доступним. Майбутнє, не вистраждане у власному історичному досвіді, а взяте ніби на прокат, спокушує “безмежними можливостями”.

Другий ризик межовості пов’язаний з цивілізаційною самотністю. Поряд з плюралізмом світових цивілізацій історія позначена дихотомією Схід – Захід. Незважаючи на соціокультурну багатогранність і Заходу, і Сходу, народи, що проживають в обох частинах світу, користуються вказаною дихотомією як джерелом ідентифікації – опозиції. Внутрішньоцивілізаційні відмінності і на Заході, і на Сході певною мірою стираються на основі більш масштабної загальнозахідної і загальносхідної ідентичності. Цієї додаткової опори, пов’язаної з цивілізаційним “усиновленням”, немає в Україні: ні Схід, ні Захід по-справжньому не вважають її своєю.

Тепер подивимось на проблему розколу з іншого боку. Його результатом є перетворення традиційного доринкового господарства не в ринкову економіку, а в певний проміжний гібрид. Його специфіка полягає в тому, що кожен виробник, організатор виробництва, керівник підприємства тощо намагається знайти “дах”, тобто спеціальне прикриття, захисника в навколишньому соціальному середовищі й одночасно джерело необхідних ресурсів. Це явище було перенесено ще з царської Росії в Україну, коли там будь-яке виробництво, починаючи з селянина, який отримував від поміщика “карбованець на обзаведення”, до цілих галузей могли існувати лише користуючись певним соціальним захистом поміщика, вотчинника, влади на всіх рівнях. При більшовизмі саме виробництво, яке вважалося доцільним з погляду влади, перейшло під патронат держави, а що до сьогодні, то ми є свідками того, що такий “дах” – характерне явище для тіньової, корумпованої економіки, що зрослася з цією самою владою. На сьогодні ця своєрідна форма розколу набуває дедалі все більшого вираження.

Як уже наголошувалось, Україна є проміжною цивілізацією, через душу і тіло якої проходить розкол. Водночас ця цивілізація є своєрідним гібридом як результат прагнення розколотих частин суспільства не довести розкол до його логічно можливої крайньої форми, зберегти інтеграцію суспільства. Специфіка гібридного ідеалу полягає у спробі розглянути як тотожні принципово різні смисли, різні як за змістом, за своєю культурною традицією, так і за формою. Він ніби діє у напрямку, протилежному розколу. Якщо останній розриває смисли, то гібридний ідеал намагається ототожнювати неоднакові за своєю суттю, протилежні смисли. Гібридність дозволяє ототожнювати різні пласти культури, пов'язані з різними шарами, з різними цивілізаціями, об'єднувати (за можливістю) групи, субкультури, пов'язані з різними епохами, наприклад, шари культури, засновані на міфологічному мисленні, і пласти культури, засновані на понятійному мисленні. Тим самим суспільство стимулюється (звичайно, у певних межах) до ігнорування, маскування розколу, того факту, що різні соціальні групи мають різні, навіть протилежні цінності. Гібридний ідеал дає можливість сакральній владі змінювати інтерпретацію добра і зла та у певних межах маніпулювати масовою поведінкою. Більшовики за час свого керівництва перетворили подібні зміни в ціле мистецтво. Небезпека розпаду гібридного ідеалу постійно існує в політичних течіях, які інколи базуються на протилежних елементах лібералізму та традиціоналізму.

Незважаючи на небезпеку вибуху, яку несе в розколотому суспільстві гібридний ідеал, кожна партія, політична група для досягнення своєї мети постійно намагається посилити власні позиції у суспільстві, втягнути у сферу свого впливу зрізаний лібералізм, традиціоналізм. Усі партії можна поділити за принципом переважаючого тяжіння до однієї з двох присутніх в українському суспільстві морально-культурних іпостасей. Однак їх відмінності маскуються тим, що всі вони, виходячи на рівень загальнодержавної політичної боротьби, виражають себе, хоча і різною мірою, мовою лібералізму. Тому й створюється можливість для комунікацій різних тенденцій, певний спільний культурний мовний фон політичного життя. Це породжує картину (по суті, ілюзійну) загального ліберального характеру політичного життя в країні. У реальній же складній ситуації кожна політична дія, наприклад, спроба створити партію, несе у собі внутрішній конфлікт між двома згаданими іпостасями: зрізаним лібералізмом і традиціоналізмом.

Для керівництва всіх партій характерним є бажання подолати суперечність між даними елементами. Однак рухи, що тяжіють до лібералізму, постійно зіштовхуються з конфліктами між спробами стимулювати правову державу, зміцнити державність, стати на шлях вирішення загальнодержавних завдань тощо – з одного боку, і масовим традиціоналізмом – з іншого. Тому для політичного життя України притаманна важлива специфічна риса: суперечності всередині партій, тобто між керівництвом і тими верствами населення, які з точки зору цієї партії могли б скласти її соціальну базу, інколи гостріші, ніж суперечності між різними партіями. Звідси слабкий вплив партій на суспільство, їх нестійкість, прагнення до злиття й розколів, невідповідність програм і реальних звернень лідерів до народу тощо. Це накладає відбиток унікальності на українське політичне життя.

Разом з тим гібридність – це певною мірою культивування самобутності, що несе в собі небезпеку для суспільства, яка полягає у схилянні перед її історичними формами, в упевненості, що стародавні архаїчні форми культури і є та вища правда, на основі якої потрібно будувати життя. Практично це означає відмову від будь-якої критики культури, що історично склалася, історичного досвіду, від розгляду специфіки країни як проблеми, що постійно виникає і підлягає розв'язанню.

Прикро, але суперечки про самобутність досить часто відбуваються на основі явного і прихованого уявлення про позаісторичність і абсолютність цього явища, про божественну або біологічну природу. Водночас ті або інші конкретні форми самобутності, як і будь-яке соціокультурне явище, є певним процесом, який виник у певний момент історії і, відповідно, може зникнути. Суспільство може боротися з тими чи іншими елементами своєї специфіки, критикувати й викорінювати їх зусиллями людей, якщо вони відчують дискомфорт від тих

чи інших особливостей своєї діяльності, якщо люди, достатньо великі значущі групи людей будуть інтенсивно шукати конструктивний функціональний вихід, знайдуть у собі для цього достатньо моральних та інтелектуальних сил. Це зовсім не виключає специфіки, а навпаки, підносить її на новий рівень. Розкол – результат історії, і немає ніяких підстав звалювати його походження на вищі сили.

Висування розколу як фокусу специфіки країни, зрозуміло, не виключає можливості інших підходів до специфіки, використовуючи для цього потенціал інших наук: культурологічних, етнографічних, географічних, психологічних тощо. Тим не менше у будь-якому разі необхідне співвідношення місця і ролі специфіки аспекту, що вивчається, як з розвитком розколу, так і з можливістю його подолання.

Проблему, винесену в назву підрозділу, необхідно розглянути ще в одному аспекті. Як відомо, суспільні науки в радянські часи притримувались зазвичай формаційного підходу до пояснення всіх суспільних проблем та явищ, але розпад СРСР не міг не привести до відмови від монополії цього підходу.

Пошук нових теоретичних орієнтирів, що почав проявлятися ще в надрах пізньорадянського періоду, активно розгортався в останнє десятиліття. У кінці 80-х – першій половині 90-х років ХХ ст. перипетії вітчизняної історії усвідомлювались у рамках теорії модернізації. Спочатку ця теорія була моделлю, здатною перебороти теоретичну кризу суспільствознавчої думки. Однак у міру її засвоєння і пророблення на конкретному матеріалі, ставало очевидно, що однієї теорії модернізації мало, оскільки вона не дає відповіді на кілька кардинальних питань. Перш за все: чому, які фундаментальні фактори діють, сприяючи поділу суспільств на перший, другий і третій ешелони модернізації?

У працях останнього десятиліття чітко прослідковується звертання до теорій і представлень цивілізаційного аналізу. Вітчизняні дослідники, такі як В. Андрущенко, В. Кремінь, С. Кримський, М. Михальченко, Ю. Павленко, М. Попович, В. Смолій та інші завжди відчували специфіку конкретного суспільства, й українського зокрема, що коренилося в історії його становлення, культурі, ментальності. Однак мови для опису і коректної компаративістики (співставного дослідження) цих феноменів раніше не існувало.

Аналізуючи конкретну цивілізацію, дослідницька думка рухається від явища до сутності. Культуролог звертається до аналізу всієї множинності породжуваних людиною процесів і явищ, розглядаючи їх як феномен культури. Виявляючи культурні змісти цих феноменів, їхню теологію, місце в цілісній системі культури, дослідник приходять до формування моделей універсума, в якому тільки і можливий подібний набір явищ [11, с. 14]. У вибраному нами масштабі аналізу йдеться про модель української цивілізації. Побудувавши таку модель, можна дослідити специфіку локальної цивілізації. Специфіка цивілізації знаходить своє відображення в соціальних інститутах, реалізується в соціальній взаємодії, забарвлює весь універсум людської активності, виступає як фактор розгортання історичного процесу.

Щодо поняття “локальна цивілізація”, то тут необхідне розгорнене пояснення. Серед багатьох визначень культури є таке, яке трактує її як притаманний виду homo поза біологічний спосіб розв’язання загальнобіологічних проблем. Іншими словами, культура постає як генеральна стратегія виживання і розвитку людства. Теорія локальних цивілізацій базується на ідеї про те, що під час загальноісторичного розвитку на земній кулі формується обмежена кількість особливих стратегій людського буття, що відрізняються одна від одної. Кожна з цих стратегій, домінуючи на певній, досить значній території, виявляється фактором, що визначає весь фактор життя. Це і є локальна цивілізація. Як приклад можна навести західнохристиянську, або євроатлантичну, ісламську, індійську, латиноамериканську цивілізації.

Якщо культура може розглядатися як родова стратегія людського буття, то цивілізація – це стійкі варіанти такої стратегії, обмежені у часі і просторі. Для соціолога локальна цивілізація може бути представлена як системний фактор, який визначає фактор і специфіку соціального життя, соціальної структури, способу життя, культури тощо.

Локальні цивілізації виникають на певній стадії розвитку людства, коли родова свідомість втрачає статус головного інтегратора, розпадається початковий синкретизм, виникають міста, писемність, з'являється держава. Ці цивілізації змінюють одна одну в міру розгортання історії, вони знаходяться в складних діалектичних відносинах, постійно конкурують одна з одною за територію і ресурси, в підсумку складаючи єдине ціле культури людства. В народженні цивілізацій, їх взаємодії і зміні одних цивілізацій іншими реалізується стратегія *homo sapiens*. Типологічно це співвідносно зі стратегією біоценозу [11, с. 14, 12–13].

Як свідчить історія людства, будь-яка цивілізація обмежена у часі й просторі. Розуміння локальної цивілізації як однієї із приватних версій родової стратегії людського буття передбачає таку картину: синтез конкретної цивілізації створює оптимальну для вихідних умов конфігурацію, що володіє певним ресурсом розвитку (самозміни, розширення, адаптації до змін зовнішнього контексту). Розгортаючись у просторі і часі, ця цивілізація проходить відпущений їй історією шлях і одного разу упирається в своєму розвитку в кордони, задані власною системною якістю. Подальша само зміна для неї неможлива. Наступає деструкція. Цивілізація щезає. Частина її досягнень асимілюється сусідніми цивілізаціями, частина – безповоротно втрачається. Територія і населення можуть бути або розібрані іншими цивілізаціями, або стати полем для наступного цивілізаційного синтезу. При такому розумінні історія людства постає як процес зміни локальних цивілізацій, в ході якого людство йде висхідним шляхом подальшого еволюційного становлення.

Варто пам'ятати про те, що теорія локальних цивілізацій – нова, сфера наукового пізнання, яка тільки обґрунтовується. Тут більше питань, ніж переконливих відповідей. Так, при звертанні до конкретних суспільств часто виникає запитання про їхню цивілізаційну приналежність і цивілізаційний статус.

З усього цього випливає цілий комплекс проблем: систематики, критеріїв виділення і віднесення феноменів до тих чи інших родових структур, виділення сутнісних ознак тощо.

Серед проблем, що очікують свого розв'язання, є і проблема спів ставності результатів дослідження різних цивілізацій. Річ у тому, що характеристика локальних цивілізацій з допомогою набору спів ставних, інваріантних характеристик, таких як вік, кордони, стійка структура, здатність до динаміки тощо, не містить головного, оскільки не дає відповіді на питання: чому дана цивілізація має саме ці, об'єктивовані характеристики. Відповідь знаходиться у просторі культурологічного аналізу. Дослідники більш-менш успішно конструюють понятійний апарат, що дозволяє описати певну цивілізацію, розкриваючи її специфіку. Однак результати виявляються складно співставні з характеристиками сусідньої цивілізації. І це – свідчення в етапі розвитку цивілізаційного аналізу. Створення метамови, яка б дозволила адекватно і повно описати різні локальні цивілізації, представляючи їх у їхній спів ставності – справа майбутнього. Нині ми маємо справу найімовірніше з сукупністю суджень і консенсусом учених. Так, у загальному вигляді може бути представлена теорія локальних цивілізацій [11, с. 15–16].

Серед інших цивілізацій спеціалісти виділяють українську. Тут виникає проблема цивілізаційного статусу України. Суть її полягає у відповіді на питання: чи є Україна самостійною цивілізацією, чи ми маємо справу з варіантом східноєвропейської (з урахуванням інших конфесій, але все-таки православної) цивілізації. З одного боку, зростаюча навколо світової релігії локальна цивілізація зазвичай співпадає з кордонами базової конфесії. З іншого – Україна не вичерпується православ'ям і демонструє суттєві відмінності з іншими суспільствами православного світу. Саме ця відмінність дає нам право розглядати феномен України як самостійну цивілізацію.

У межах цивілізаційного аналізу склались свої принципи відмінностей і класифікації локальних цивілізацій. В стадіально-історичному аспекті цивілізаційна теорія розрізняє первинні, або осередкові, вторинні і, нарешті, периферійні цивілізації.

До первинних, або осередкових, належать цивілізації, що виникли на “голому місці” в межах процесу генези феномена держави і цивілізації. Приклад осередкової цивілізації –

давньоєгипетська або мезоамериканська. Ці цивілізації виникли на зорі історії і не збереглися.

До вторинних зараховують цивілізації, що виникли на руїнах попередніх цивілізацій. Приклади – західнохристиянська або ісламська цивілізації. Вторинні цивілізації охоплюють сьогодні більшу частину Ойкумени. Базуючись на підставі попереднього циклу цивілізаційного розвитку, маючи в своєму розпорядженні сформований культурний ландшафт, предметне тіло цивілізації, що відійшла, населення, яке нараховує багато поколінь предків, що існували в державі, і цивілізації, вторинні цивілізації характеризуються високим рівнем стійкості. Вони стоять на твердому прошарку переробленого і, відповідно, сприятливого ґрунту.

Периферійні цивілізації виникають внаслідок процесів взаємодії центрів локальних цивілізацій з державною периферією, що оточує їх. Приклад периферійної цивілізації – монгольська. Зазвичай економічні, воєнні і культурні контакти, що сприяють розкладу суспільства додержавної периферії, ведуть до розширення вихідної цивілізації. Але в деяких випадках вони можуть привести до виникнення самостійної цивілізації. Українська цивілізації належить до класу периферійних.

Основи попередньої цивілізації, що формують культурний ландшафт на голому місці, мають у своєму розпорядженні населення, культурна пам'ять якого не звільнилася остаточно від уявлень, що належать до епохи додержавного існування, периферійні цивілізації характеризуються слабкою стійкістю. Як і осередкові цивілізації, вони схильні до періодичного розпаду. Периферійні цивілізації характеризуються високим (порівняно з вторинними) рівнем хаотизації соціокультурного простору. Суспільства, що належать до периферійної цивілізації, досить боляче переживають процеси динамізації.

З точки зору природи інтегруючого механізму цивілізації поділяються на два типи. В першому варіанті цивілізація трактується як мережа відносин між різними елементами і сферами соціокультурної системи, що полишена єдиного начала і допускає різні форми взаємозалежності. Прикладом такої цивілізації є синкретичні цивілізації Сходу – індійська, китайська.

Другий варіант інтегруючого механізму пов'язаний з цілісною світоглядною системою. В цьому випадку цивілізація трактується як втілення спільного світогляду. Це світові релігії, а також великі ідеології, які переживаються як релігії. Прикладом цивілізацій, що структуруються світовою релігією, є християнська й ісламська.

Цивілізаційна теорія розрізняє локальні цивілізації залежно від цілісності системного ядра. При цьому виділяються синтетичні – більш цілісні – і агрегатні (периферійні або лімітрофні) – менш цілісні. Прикладом синтетичної цивілізації є протестантсько-католицька цивілізація Західної Європи. Українська цивілізація належить до типу агрегатних. В такій відмінності для нас суттєве наступне: синтетичні і агрегатні цілісності розрізняються мірою упорядкованості соціокультурного простору. Рівень упорядкованості соціокультурного універсалу в синтетичних цілісностях значно вищий, ніж у цілісностях агрегатних. У цьому зв'язку бажано звернутися до категорій центру і периферії. Річ у тому, що будь-яка локальна цивілізація, крім якісних характеристик, має ще і просторову локалізацію. Цивілізація має певні кордони. Це ті кордони, за якими знаходиться сусідня цивілізація. Однак, детальний аналіз дозволяє зрозуміти, що картина чітко окресленого кордону локальної цивілізації – абстракція. В реальності можна віднайти, з одного боку, центри локальних цивілізацій, тобто території, на яких якісні характеристики, притаманні даній цивілізації, безумовно, домінують, з іншого – величезний перехідний простір, на якому відбувається поступове згасання цієї якості. Характерно, що з якогось моменту паралельно із згасанням однієї цивілізаційної якості починає проявлятися альтернативна, яка наростає в міру пересікання простору переходів.

У літературі останнього часу широко застосовується поняття “лімітроф”, яке фіксує континуум перехідних станів між центрами сусідніх цивілізацій [12, с. 624–647]. Географічним аналогом лімітрофу є зона лісостепу як перехід від лісової зони до степової.

Автори, котрі працюють з цими поняттями, пишуть про Великий лімітроф як достатньо широку смугу, що тягнеться від Фінляндії до Криму і через Закавказзя та Анталію іде до Туркменії, захоплюючи Афганістан, Пакистан, Уйгурію і Монголію і далі, через Маньчжурію, тягнеться до Курил, Алеутських островів та Аляски.

Легко помітити, що лімітроф характеризується певною ландшафтно-кліматичною єдністю. Найчастіше – це ліси, лісостепи, степи, пустелі, гірські країни, болотяні місцевості – території зі складним континентальним кліматом, зони ризикованого землеробства й екстенсивного ведення господарства. Іншими словами, лімітроф – не є найкращим і оптимальним місцем для розгортання цивілізації, через що ядра локальних цивілізацій розташовуються в інших просторах. Тому простори лімітрофу часто виявляються своєрідними історичними відстійниками й етнокультурними ізолятами. Сюди видавлюються і тут доживають свій вік форми соціальності і культури, найархаїчніші з усіх, які можливі на просторах між двома центрами локальних цивілізацій. Для нас проблематика лімітрофу цікава тим, що Київська Русь виникла на величезному, неозорому лімітрофі, який розділяв цивілізації Сходу і європейську цивілізацію. Отже, багато соціокультурних характеристик суспільств, що формувалися на лімітрофі, ввійшли в цивілізаційний синтез України як правонаступниці Київської Русі і стали частиною української культури.

Внаслідок об'єктивних причин цивілізаційного синтезу українська цивілізація не має єдиної підстави. На просторах України зустрічаються і складним чином взаємодіють західні і східні (в особі російських соціокультурних особливостей, про що йшлося вище, і не тільки) феномени зрілої монотеїстичної культури й архаїчна свідомість тощо. В межах української цивілізації агрегуються елементи, що не складаються поки що у високо інтегроване синтетичне ціле. У цьому відношенні Україні типологічно відповідає Латинська Америка. Українська цивілізація молода, а молода цивілізація невідворотно периферійна, як периферійні щодо Єгипту греки епохи Перікла. Периферійність і відсутність єдиної підстави створюють багато проблем і бід Україні. Це закономірно, але не вічно.

Ціною напруженого історичного зусилля, з покоління в покоління наш народ працює над єднанням нез'єднаних елементів у ефективне динамічне ціле. Генеза української цивілізації розгорталася на просторах східної Європи у X–XVII століттях. Реперні фігури, що позначили кордони процесу її формування – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький і Богдан Хмельницький.

Біля витоків української цивілізації лежать дві традиції – східнослов'янська язичницька і християнська візантійська. Знаходячись у географічних межах Європи, Україна належить до християнського світу і в цьому розумінні відноситься до європейського цілого, оскільки домінантою її цивілізаційної приналежності є православ'я.

Такі найзагальніші положення, відштовхуючись від яких можна побачити цивілізаційне місце України серед сім'ї європейських народів [12, с. 601–647].

Список використаних джерел

1. Баскаков Н. А. Русские фамилии монголо-татарского происхождения. – М., 1979.
2. Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. – С.-Пб., 1992.
3. Федотов Г. Россия и свобода. – С.-Пб., 1991.
4. Кучеев А. М. Следы тюркского элемента у однодворцев. Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. – № 15. – Л., 1970.
5. Савицкий П. Н. Степь и оседлость / Евразия. Исторические взгляды русских эмигрантов. – М., 1992. – С. 75.
6. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1992. – С. 624.
7. Ключевский В. О. Соч. в 9-ти томах. – М., 1988. – Т. II. – С. 372.
8. Успенский Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический язык средневековья. – М., 1982.
9. Пайтс Р. Россия при старом режиме. М., 1993. – С. 130.
10. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1992. – С. 427.
11. Яковенко И. Г. Риски социальной трансформации российского общества: культурологический аспект. – М., 2006. – С. 14.
12. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Соціальна філософія: історія, теорія, методологія. – К., 2006.

Александр Удод, Михаил Юрий

ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ УКРАИНЫ: МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ

В статье идет речь о цивилизационном измерении Украины: ее положении между Востоком и Западом, особенностях периферийных цивилизаций, к которым относится Украина. Обращается внимание также на социокультурный раскол, присущий Украине из-за ее цивилизационного местонахождения среди других цивилизаций.

Ключевые слова: цивилизация, традиционное общество, либеральное общество, раскол, централизация, локальная цивилизация, периферийная цивилизация, лимитроф.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

THE CIVILIZATIONAL DIMENSION OF UKRAINE: ITS POSITION BETWEEN EAST AND WEST

The main thing of the article is the civilizational dimension of Ukraine: its position between East and West, special features of peripheral civilizations which Ukraine also belongs to. The author also takes note of socio-cultural division of Ukraine because of its geopolitical location among other civilizations.

Key words: civilizational dimension, traditional society, liberal society, division, centralization, local civilization, peripheral civilization.